„A FELVILÁGOSODÁS VEGYTISZTA ESETE VAGYOK"

NÁDAS PÉTER ÍRÓVAL HALMAI GÁBOR ÉS TORDAI CSABA BESZÉLGET

Az Élet és Irodalomban megjelent Világpolgár és kecskebak című írásodnak egyik sarkalatos pontja volt Pinochet ügye. Az elmúlt hetekben kezdődött el az új eljárás a mosonmagyaróvári sortűzperben. Vonható szerinted párhuzam a két vádemelés között?

Pinochet ügye komoly vitakérdés a nemzetközi jogban, s ebben a vitában én biztosan nem tudok dönteni. Az a tény viszont, hogy Pinochet felelősségre vonásának kérdése egyáltalán szóba jöhetett, nagyon jelentős dolog. A második világháború végéig nem volt példa rá, hogy a leghatalmasabb nemzetek szabad akaratukból úgy döntöttek volna, ami a saját határaikon belül történik, abba kívülről is bele lehetne szólni. Korábban egyértelmű volt az állami szuverenitás elvének primátusa. A strasbourgi emberi jogi bíróság felállítása ebben a folyamatban nagyon jelentős állomás, mert megfordította a sorrendet. A francia államot ma Strasbourgban elítélik, mert rendőrsége brutálisan megkínzott egy letartóztatott embert, aki egyébként színes bőrű és bűnöző. Ettől a strasbourgi ítélettől persze Párizsban alig valami változik. Bizonyára tovább verik a színes bőrű idegeneket, mert nem szeretik őket. Aminek mély és biztos hagyománya van Franciaországban is. Ott is óriási, historikus harc folyik. Az egyik Franciaország, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség hazája, harcol a másik Franciaországgal, amelyik mindezen elveket kétszáz éve nem tudja és talán nem is akarja befogadni. Nem föltétlenül gonoszságból. Az egykor elnyomott, kifosztott Afrika most hihetetlen nyomást gyakorol rá, s az állami adminisztrációnak igen nagy a késztetése, hogy a nyomásnak demokratikus szempontból illegitim eszközökkel álljon ellen. Mégis óriási dolog, hogy egy független ország a maga nemzetközi bíróságán elítéli a saját bűntettét. Mindenképpen újdonság az európai történelemben. Mintha azt mondanám, az emberjogi gondolkodás bevette magát az államok bőrébe, beköltözött a bőrük alá, s most viszket nekik. A feltartóztathatatlan folyamat újabb állomása, hogy egy spanyol államügyész vádat emel a nyugalmazott chilei államfő ellen. Pinochet tömeggyilkos. A tömeggyilkosság történelmi okokkal nem magyarázható, nem kapcsolható össze az állami szuverenitás elvével, vallási vagy politikai elvek alapján nem igazolható. Abban azonban bizonytalan vagyok, hogy Pinochet tervszerűen végrehajtott tömeggyilkosságai, és a mosonmagyaróvári sortüzet vezénylő tisztek tevékenysége között, vajon párhuzamot lehetne-e vonni. Mindenesetre vannak bűnök, amelyek nem évülnek el. Sortüzet lövettetni egy védtelen tömegbe, vagy akár vezényelni egy ilyen sortüzet, valószínűleg nem olyan bűn, amely elévülhet. A per jogi megalapozottságáról nem akarok véleményt mondani, nem vagyok jogász. De talán erőltetett állítás, hogy Magyarország háborúban állt volna a Szovjetunióval. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a Szovjetunió hadserege két ütemben megtorló hadműveletet vezetett Magyarország ellen. A magyar kormány a megtorló hadművelet második hullámának hírére elmenekült, bár azt állította, hogy a helyén van. De sem október 23. és november 1. között, sem november 4. után, a magyar hadsereg szervezett ellenállást nem tanúsított. Még azokban a napokban sem beszélhetünk hadműveletekről, amikor Maléter Pál volt a honvédelmi miniszter. A mosonmagyaróvári ügy tárgyalásával kapcsolatban ugyanakkor semmiképpen nem tudom elhallgatni mélységes elégedetlenségemet. Ott ült a bíró a tárgyalóteremben, és hagyta, hogy a vádlottat a közönség minősíthetetlen szavakkal illesse, ordítozzon vele, csaknem meglincseljék. Ki kellett volna üríttetnie a termet. S mivel ezt nem tette meg, megsértette a jogrendet. Pinochetnek nem kívánok ilyen tárgyalást.

Az igazságtétel kérdésével sokat foglalkozott a magyar Alkotmánybíróság is. Hogyan értékeled a testület tevékenységét? Nem egyfajta rákényszerítése ez bizonyos – ahogy az ÉS-ben fogalmaztál – erkölcsi rőföknek egy olyan országra, ahol nem is ismerik ezt a rőföt? Sokan beszéltek egészen doktriner vagy minden valóságtól elrugaszkodott adatvédelmi mércékről, vagy a halálbüntetés túl korai eltörléséről. Vagy például a szólásszabadság ügyében is sokak szerint olyan mércét alkalmaz az Alkotmánybíróság, amire nem volt a társadalom felkészülve.

Ha engem kérdeztek, akkor az alkotmányos monarchia a legjobb. A dán királynál, a holland vagy az angol királynőnél tényleg nincsen jobb. Még a kalapjaikat is szeretem. Vagy a szép és okos spanyol király, aki megvédte a demokráciát, szerintem csodálatos. Azok az európai respublikák, amelyeknek nincsen koronás

államfőjük, mind ingatagabbak. Talán Franciaország az egyetlen kivétel. Nem vagyok posztmodern, elitista sem vagyok, demokrata vagyok, de legnagyobb sajnálatomra azt kell mondanom, hogy az emberek nincsenek meg hierarchia nélkül. Már csak azért sem, mert az egyik okos, a másik buta, s ha valakinek egyszer döntenie kell, akkor a közösségnek mégis csak jobb, ha nem a butábbja és a műveletlenebbje teszi. Alkotmányos monarchiában a csúcson kellemes összjáték folyik, a formális hatalom korrigálja a praktikus hatalom otrombaságait. Elvileg ennek a respublikában is így kéne lenni. Ha a miniszterelnök gonosz, az alkotmánybírák pedig buták, akkor az államelnöknek még mindig vannak lehetőségei. Ha ő is buta, akkor persze baj van. De az nem elitizmus, ha egy alkotmánybíró mondja meg, miként helyes vagy miért alkotmányellenes egy törvény. Ki más mondhatná meg? Még akkor sem elitizmus, ha ez rajta kívül nagyon kevés embernek tetszik, vagy ha az eljárás nagyon sok pénzbe kerül. Az alkotmánybíró nem tesz mást, mint azonosul azzal a hierarchikus szereppel, amit a demokráciák realitása neki szánt. Szakmai kompetenciájával kell az államelnöki tekintély és a parlamenti pártharcoknak kitett törvénykezés között megállnia. Ha nálunk nem hozták volna létre a kerek asztal tárgyalásokon, akkor a demokrácia már az első négy évben vereséget szenvedett volna.

Világos, de sokan úgy gondolják, hogy egy elitista intézmény korlátozta a demokráciát?

Elvileg nem korlátozta, hanem lehetővé tette és lehetővé teszi a működését. Olyan demokrácia különben sincs, amelynek ne törvények szabnák meg a korlátait. Az Alkotmánybíróság nem elitista intézmény, hanem a demokrácia létfontosságú találmánya. Az államelnökkel együtt, valamilyen módon helyettesítik, kiváltják a monarchát. Az elnök reprezentatív funkcióban teszi, az Alkotmánybíróság pedig praktikus, szakmai funkcióban. Ami nem veszélytelen. Hiszen ha nincs istentől rendelt király, s isten létéről vagy nemlétéről szabadon dönthetek, akkor lelkiismereti kérdésekben egyedül én vagyok illetékes, illetve megválaszthatom azt az egyházi vagy világi instanciát, amely lelkiismereti kérdésekben képvisel. Ez nem az állam dolga. Az elmúlt tíz évben mégis volt példa rá, hogy az Alkotmánybíróság erkölcsi kérdésekkel vagy lelkiismereti kérdésekkel foglalkozott, ahelyett, hogy a törvények szövegénél maradt volna. A bíráknak valószínűleg jobban kellett volna absztrahálniuk, de felteszem, többre nem képesek. Ami visszavezet a magyar társadalom egyik általános bajához. Nincsen magyar filozófia, helyesebben most kezd alakulni, s ezért a társadalomnak alacsonyabban fejlettek az absztrakciós készségei, mint amilyenre államformája miatt szüksége lenne. Az Alkotmánybíróság tagjai sem tudták a saját árnyékukat átugrani. Vagy csökönyös emberek, ami eleve ártalmára van az absztrakciónak.

Dworkin éppen azt mondja, hogy az alkotmánybíráskodásnak bizony morális alapon kell állnia. Szerinte az alkotmánybírónak az alkotmányt valamilyen morális olvasattal kell értelmeznie.

Sem Dworkinnak, sem neked nem mondok ezzel ellent. Kérdés azonban, hogy a bíró az absztrakciónak milyen szintjén teszi ezt. Ha a lelkiismeretem kérdéseibe közvetlenül beleszól, akkor királyként viselkedik. Az viszont csak monarchiában elvárható, hogy a királyt az önkényeskedésével együtt tiszteljük. Az Alkotmánybíróság határozatai ellen nincsen ugyan fellebbezési lehetőségem, s ha demokrata vagyok, akkor el kell ismernem az intézmény tekintélyét, ám ez végső soron nem jelent mást, mint hogy a működésében fölismerem a saját országom mentális és intellektuális realitását. Az ember figyeli az intézmény működését, és látja, milyen az ország, amelyben él. Önmaga realitását látja. A realitás meg olyan dolog, amelynek szintén nincsen fellebbviteli fóruma. Horthy Miklós egy adott ország szociális realitása volt, holott intellektuális és mentális agyrém. Ezt a realitást nem lehet félrelökni törvényekkel. Kádár János országának realitását sem. Azokat a mentális, intellektuális, szociális és morális premisszákat, amelyeket az ember a szülői házban magáévá tesz és egy életen át cipel, nem lehet törvényekkel megváltoztatni. Ezeket az életelveket az ember úgy húzza maga után, mint a játékautóját. Azért mondom, hogy maga után húzza, mert általában még akkor is előbb cselekszik, s csak aztán mérlegel, ha az Alkotmánybíróság tagja. Respublikában senki nem rendelkezik a tévedhetetlenség isteni adományával és tekintélyével. A demokratikus intézmények tekintélye nem is más, mint egy absztrakciós képességünkre alapozott közmegegyezés. Az alkotmánybírák esetében az a nagy kérdés, hogy amikor erkölcsi kérdéseket közvetlenül érintő törvényekről döntenek, milyen mértékben tudnak a saját szocializációjuktól elvonatkoztatni, s hogy az erkölcsi ítélkezés az absztrakciónak milyen szintjén, a differenciáltságnak milyen fokán jelenik meg egy törvényben vagy a törvény ellenőrzésének a mechanizmusában, az országonként nagyon is különböző. Úgy látom, hogy a német Alkotmánybíróság például jóval differenciáltabban ítélkezik. Legalábbis nem ilyen durva módon látható, hogy az alkotmánybírák melyik kocsmába járnak és ott miként szitkozódnak.

Mit gondolsz az Alkotmánybíróság szólásszabadságos ítéleteiről?

Ez egy borzasztóan fontos kérdés. Mintha a magyar jog a megengedő gesztusaiban az amerikai mintát követné. A szólásszabadságnak szinte semmiféle határt nem szabott. Ami nagyon jó dolog. Bár egyáltalán nem gondolom, hogy különösebben lelkesítő lenne, amikor mindenki elmondja a maga különjáratú ostobaságait. Sok hülyeséget türelmesen végighallgatni, nem kis megpróbáltatás. Ami legfeljebb azt jelenti, hogy nehezen viseljük el egymást, nehezen élünk együtt. Amit én beszélek itt, bizonyára másoknak komoly megpróbáltatás. Persze meg lehet kérdezni, hogy miért viselik el egymást ilyen nehezen az emberek. Egyedül élő állatok vagyunk-e, miként a macskák, vagy inkább olyanok, mint a farkasok, akik föltétlenül választanak egy vezérállatot. Mik vagyunk egyáltalán? Egyáltalán, helyesen tesszük-e, amikor állatokhoz hasonlítjuk egymást vagy önmagunkat? De a kérdés talán másként is megközelíthető. Szerintem a magyar társadalomnak van egy nagyon érdekes jellegzetessége, visszatérő jellegzetessége. Nem képes igazán a modernizációra, ehhez nincsen se mentális, se intellektuális kultúrája, de nagyon érzékeny rá. Mindenki a legjobb autókat vezeti egy teljesen kaotikus, szétesett, a szó szoros értelmében szaros fővárosban és olyan országutakon, ahol foltok és gödrök váltakoznak. És minden legjobb BMW tökig koszos. Mindenki bunkofonon értekezik arról, hogy vajat vigyen-e haza vagy margarint. Mindenki a legszuperebb technikát használja egy káosz kellős közepén. Ez már a múlt század első nagy modernizációs hullámában így volt. Ugyanez áll a gondolatokra. Két diktatúra után veszélyes dolog a legnagyobb szabadságot biztosítani, s ezzel azonnal kritikus helyzetekbe hozni a demokráciát. Nem azt mondom, hogy ez rossz. Azt mondom, nem veszélytelen. Valószínűleg az a rosszabb, ha valakinek a negyven éven át dédelgetett fasiszta agyrémeit magába kell fojtani. A korlátlan szólásszabadság veszélyessége nem az első tíz évben, hanem majd a második tíz évben lesz látható. Amikor a demokrácia mechanizmusai nem tudnak működni attól, hogy szabadság címén elszabadult a káosz és a privát elmebaj. A magyar politikai élet szereplői között feltűnően sok az elmebeteg és a pojáca, ami természetesen nem a szereplők személyes hibája, hanem valószínűleg a kádárizmus, a rákosizmus, a fasiszta és a félfasiszta diktatúra eredménye. A választópolgárok nem csupán eltűrik ezeknek a beteg embereknek a tevékenységét, hanem egyenesen kívánják a hisztériáikat. A diktatúrák folyamatosságában az emberek nemcsak ingerlékennyé, kedélytelenné, élvezetre képtelenné váltak, hanem egyszerűen nem beszélgetnek, állandóan dühöngenek és ezért nem tudnak meghallgatni másokat, képtelenek a részvétre, nem működik az állampolgári felelősségérzetük, elvesztették politikai és esztétikai arányérzéküket, s ráadásul abban a meggyőződésben élnek, hogy körülöttük az egész világ ilyen. A realitás érzékelésének ez a kínos csúszása már '89-ben látható volt, s továbbra is várhatók az eredményei. A szabadságnak mindig irdatlanul nagy a kockázata. A rasszista író és a nacionalista politikus ritkán csinál pogromot vagy háborút, de hisztériáival előkészíti rá a csürhét. Az előkészületek valamennyi adófizető pénzén, erős ütemben haladnak. Mire a szocialista rendszer lassan szétomlott, már nem volt a térségben annyi polgári öntudat, annyi maradék belső energia, hogy polgári forradalmat lehetett volna csinálni, hiszen nem voltak polgárok, hanem csak lakosság maradt. Most hiányzik az állampolgári öntudat, amelyet csak a közösen végrehajtott forradalom teremthet meg. Ezzel együtt a magyarok csinálták a legszebben, a legszelídebben, a legkorszerűbben: leültek a tárgyalóasztalhoz. Akkor úgy nézett ki, hogy Magyarország a legfelnőttebb, a legfelvilágosultabb ország a térségben. Ebből pedig elvileg az következett, hogy nyugodtan meg lehet alkotni a legfelvilágosultabb és az emberi jogoknak legmegfelelőbb jogrendet, hiszen mindent meg tudunk beszélni. Ez most nem így néz ki.

Azt mondod, hogy az mutatja az adott állam realitását, amivel foglalkozik. A Szent Koronáról szóló vita lenne a mai magyar realitás?

Természetesen. A koronával való foglalatoskodás azt az orientálatlanságot mutatja, ami a magyar társadalmat két szörnyű diktatúra után jellemzi. A koronával való foglalatoskodás azt jelenti, hogy a magyar társadalomnak nincsen önálló jelene. A dolog igen egyszerű. Nincsen középosztálya. Nincsen nemzeti burzsoázia. A politikai pártok önmagukon és a saját agyrémeiken kívül senkit és semmit nem képviselnek. A polgári társadalmakat mindig és mindenütt a középosztály orientálja. A középosztály igényei, akarata, elképzelései alapozzák meg a pártok politikai elképzeléseit. Ezek részben a polgári forradalmakban, részben pedig egy hosszan tartó felhalmozás alatt fogalmazódnak meg. Ilyen elképzelések nálunk sincsenek. S ezért Magyarország előtt ugyanaz a nagy kérdés áll, mint az összes többi kelet-közép-európai ország előtt: lehetséges-e eredeti tőkefelhalmozás a globalizáció idején. Erre a kérdésre egyértelműen azt lehet válaszolni, hogy nem lehetséges. Ha viszont nem lehetséges, akkor kétségbeesetten azt kell mondani, hogy nem is lesz középosztály, nem is lesz

nemzeti burzsoázia. Ha viszont nincs nemzeti középosztály, akkor nincsen értelmes politikai élet, és akkor ország sincs. Ez rettenetesen durván hangzik, de így van. Azok a burzsoá csecsemők, akik most valódi burzsoákká óhajtanak válni, ezt világosan látják, s nem annyira a Szent Korona után kapkodnak, hanem inkább a jogar után, mert azzal jól fejbe tudják verni a nehezen kialakuló nemzeti burzsoázia azon tagjait, akik már az MSZMP-ben megtollasodtak. A francia forradalom után vagyunk, egymásnak estek a burzsoák, marakodnak, miközben nincsen igazán konc. Az államot most már a legkülönbözőbb pártok nevében kirabolták, a szegényektől alig lehet többet elvenni. Kétségbeejtő állapot, nincsen miből felhalmozni, és főleg nincsen miből eltartani az ingyenélők és privilegizáltak beláthatatlan seregét. Legalább a régi dicsőséget szeretnék, ami kétszáz éve is az éji homályban késett. Vagy akár trianoni revíziót, fajelméletet.

Van akkor egyáltalán jövője a magyar szabadelvűségnek?

Majdnem úgy tetted föl a kérdést, hogy csupán a magyar nacionalizmusnak, a magyar fasizmusnak lenne-e jövője. A szabadelvűségnek azért van jövője, mert vannak emberek, akik a fejükkel nem tudnak mást csinálni, mint gondolkodni. Ez a képességük időről időre mégiscsak összehozza őket. Valamennyire mégis csak kicserélik a véleményüket, ami esetleg hatással lehet a saját realitásukra. Ez bizony küzdelem. Harc. Nincs semmiféle biztosíték semmire, a holnapi napra sincs biztosíték. De hát éppen azért, mert gondolkodó lények vagyunk – vagy én úgy gondolom, bár lehet, hogy nem is vagyunk gondolkodó lények – mindenesetre nem tudom másként kifejezni magam, csak azzal a gondolattal, hogy gondolkodó lények vagyunk, még akkor is, ha néha magam is szívesen mások torkának esnék. Mit tegyek, én a felvilágosodás vegytiszta esete vagyok, nem tudom, egyszerűen nem tudom másként elképzelni az életszervezést, mint az ésszerű gondolkodás alapján.

Összefügg ez családi hagyományokkal?

A családomnak nagyon határozott tradíciója van. Ezek a tradíciók jórészt két személyiséghez kötődnek: Mezei Mórhoz és Mezei Ernőhöz. Testvérek voltak, de az Országgyűlésben ellenkező oldalakon ültek, az egyik függetlenségi párti volt, a másik Tisza-párti. A Családregényben van egy kis utalás a két Hold utcai öregemberre, akik egymással ordítoznak. Igazából nem ordítoztak, de igen heves vitában álltak. Ez egy szabadgondolkodó, emancipációs hagyomány. Nem asszimiláns hagyomány. Senkinek eszébe nem jutott, hogy megtagadja a zsidóságát. Azon a gondolatkörön alapul a tradíció, amelynek alapján ma az emberi jogokat értelmezzük. A gondolatkör származási helye egyértelmű: a német önképzés, a francia felvilágosodás, a negyvennyolcas forradalom, a polgári egyenlőség eszméje. Nem voltak vallásosak, nem keresztelkedtek ki. Engem valamilyen oknál fogva a szüleim megkereszteltettek, hogy miért, nem tudom. Református vagyok. De abban a pillanatban, amikor zsidónak mondanak, akkor zsidó vagyok. Ez nem lehet másként, hiszen a kultúrám, az a kultúra, amit európai kultúrának nevezünk, Pál után szabadon definiálva: a görög, amely a bölcsességet keresi, a zsidó, amely jelet keres, és a keresztény, amely a szeretet választását prédikálva a kettő közé áll. Néhány raszszista miatt most nem tudok magamnak hirtelen kitalálni egy másik kultúrát.

Hogyan éled meg, hogy egyesek a politika berkeiből a „zsidókérdést" akarják megbeszélni a nyilvánosság előtt?

Zsidókérdés nincsen, legfeljebb a rasszistáknak vannak mentális vagy politikai gondjaik. Zsidók számára azért nincs, mert vallásuk szabályai szerint zsidónak születnek, s ha éppen nincsen pogrom, akkor elvannak ezzel. Keresztények számára pedig azért nem lehet, mert vallásuk szabályai szerint nincsen görög, sem zsidó, nincsen szolga, sem szabad, nincsen férfi, sem nő, hanem mindnyájan egyek. Ez közel kétezer éve annyira világos és egyértelmű, hogy nem tudom, ki akarhat még kivel megbeszélni, mit. Ha az antiszemiták meg akarnak beszélni valamit egymás között, akkor ez legyen az ő dolguk. Erre itt van az egyenesen németből fordított igéjük, a kibeszélni. Nem elég világos ugyan, hogy milyen rejtett fájdalmukat akarják kiteregetni, azért érzik-e a fájdalmat, mert a magyar csendőrök nem elég zsidót vertek be a vagonokba és a németek túl keveset égettek el, vagy azért érzik-e, mert túl sokat. Netán azért, mert egyetlenegyet. Nem csak a szándék zavaros, hanem magát az igét használják helytelenül. Személyesen senki nem tud úrrá lenni a közös múlton. Azon a szégyenen, hogy több millió magyar állampolgárt megfosztottak vagyonától és alapvető jogaitól, elszakították őket egymástól, olyan hatalomnak szolgáltatták ki őket, amely aztán ötszázhatvannégyezer ötszázhetet megölt – ezen nem lehet úrrá lenni. Ezen nincs mit megbeszélni. Legfeljebb a tanulság kedvéért azt lehet megkérdezni, amit Bethlen István gróf kérdezett negyvennégyben, hogy ugyanis mi szükség volt rá, hogy Magyarország há-

rom nagyhatalomnak hadat üzenjen, ha egyszer diplomáciai úton elérte az elcsatolt területek visszacsatolását? Mi szükség volt arra, hogy minden önérzetet, lovagiasságot és keresztényi szeretetet feledve mindenben lefeküdjön egy tébolyult ideológiának, s az antiszemita üldözésben egyenesen az élre törekedjen? Ezekre a kérdésekre bizonyára nincs egyetlen válasz. Már csak azért sincs, mert a három zsidótörvény szövegéből látszik, hogy nem csupán opportunizmusról volt szó, hanem a törvénykezőknek arról a mély meggyőződéséről, hogy egy általuk behatárolt embercsoport minden további nélkül megfosztható az emberi és állampolgári jogaitól. Akik személyesen megsértették ezeket az emberi alapjogokat, azoknak a mai napig személyes felelősséget kell ezért vállalniuk. Mindenki másnak történelmi a felelőssége. A történelmi és a személyi felelősséget szét lehet választani, mert ezek különböző dolgok. A történelmi felelősségtől sem Németország, sem Ausztria, sem Magyarország nem fog tudni megszabadulni. Magyarország nem tud úgy belépni az Európai Unióba, hogy ezekkel az eseményekkel kapcsolatban ne vállalja a saját történelmi felelősségét és ne alakítson ki vele kapcsolatban pozitív reflexiót. Ha pedig a nacionalista verziót választja, s ezzel búcsút int a belépésnek, akkor NATO tagságával és hagyományosan harmatgyönge hadseregével együtt, pillanatokon belül szembe fogja találni magát a szomszédaival.

Újjászülethet a modernitás e század után?

Ha feladom az univerzalisztikus eszméimet, akkor egymással nem összefüggő részletekről fogok gondolkodni. Ha pedig így cselekszem, akkor néhány lépés, és máris a káoszban vagyok. Félreértés ne essék, a káosz lehet nagyon kívánatos. József Attila nagyon szépen írja le: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikát / s így mindegyik determinált." Nagyon szép világkép. Csakhogy ennyi ember, amennyi most a földön él, nem tudja egy ilyen determinisztikus elv alapján berendezni az életét és elintézni az ügyeit. Az a típusú univerzalizmus, amivel a modernitást jellemeztük, valószínűleg nem feltámasztható többé. Rettenetes mennyiségű katasztrófa járt vele, és ezeket senki nem kívánja ismét átélni. Az univerzáliákról folytatott viták azonban elkerülhetetlenek. Ha sok embernek nincsen orientációja, ha milliós nagyságrendű embertömegek nem tudják magukat mihez tartani, akkor eluralkodik a csürhe. Ha pedig a csürhe uralkodik – erről nem szoktunk beszélni, nem illik beszélni, egy demokrata így nem beszél, mert sem értelmi képességeik, sem származásuk szerint, sem sehogy nem osztályozza embertársait –, akkor a szándékok keresztezik egymást, akkor nem tudnak beszélgetni egymással az emberek, akkor finoman szólva anarchikussá válik az élet. Bizonyos korszakokban a modern embernek mintegy saját elvei és eszméi ellenében is tudnia kell gondolkodni. Egy demokratikus társadalomban a szabadságot, a szólás szabadságát, az emberi alapjogokat biztosítani kell. Ha ez káoszhoz vezet, akkor óhatatlanul az elitizmus mentő ötlete merül föl az értelmiségiben. Minthogy nem csak bennem merül föl, hanem sok más emberben, mindig megpróbálok a saját elitista elképzeléseimnek a torkára lépni. Tudom, hogy a különböző elitizmusok hová vezethetnek: diktatúrához, rémuralomba. A probléma talán nem is megoldható. A demokratikus berendezkedésnek megvannak a pozitív és a negatív határai. Működése közben megmutatja, hol falja föl önmagát, és megmutatja azt is, hogy az antidemokratikus erők hol kezdik ki, vagy hogyan falnák fel őt.

Hogyan lehet a kanti világpolgár kecskepatáit lenyesegetni?

Csak az önismeret segít valamennyire. Nincsen más eszközünk. Egy embernek, egy országnak, egy nemzetnek, egy népnek, egy földrésznek megfelelő önreflexiós képességekre van szüksége ahhoz, hogy amit emocionálisan szeretne erőszakkal elérni – akár én is szeretnék erőszakkal megoldani, azt nem engedem magamnak, hanem megpróbálom megnézni a saját erőszakos ingereimnek az okait. Megpróbálom leírni, megpróbálom elemezni, fogalmi rendszerbe foglalni. Az egész írói munkám, amióta az eszemet tudom, ebből áll. Saját magamat mint bűnöst, vagy mint tévedőt vagy tévelygőt, eltévelyedettet, elvetemültet, szenvedőt, vagy mit tudom én micsodát, bevallani nektek. Aztán magatokra ismertek, ha akartok. Ha nem akartok, nem ismertek magatokra. A dolog akkor is el van intézve, mert akkor legalább a magatokra nem ismerés összes szimptómáira reflektáltok. Egy társadalom e nélkül meghal, az ember meghal nélküle. Nyugat-Európában az önismeretnek, önfegyelemnek és önkorlátozásnak többé-kevésbe megvannak az ép és egészséges iskolái, Magyarországon nincsenek meg többé. Ezért néz ki úgy a viselkedési kultúra, hogy mindenki teljes terjedelmében szeretné az egoját megélni, de ugyanakkor mindenki egy

HA SOK EMBERNEK NINCSEN ORIENTÁCIÓJA, HA MILLIÓS NAGYSÁGRENDŰ EMBERTÖMEGEK NEM TUDJÁK MAGUKAT MIHEZ TARTANI, AKKOR ELURALKODIK A CSÜRHE.

másikra mutogat, ha valamilyen személyes gondja van. Nincsen felelősségérzete saját magával szemben, valamiért mindig a másik ember a hibás. Nem tudom, hogy mitől létezik francia 'fekete irodalom', és a németeknek miért nincsen ilyen irodalmuk. Hogy a németek miért nem látják, hogy milyen testet hordanak a saját fejük alatt, vagy miért nem tudják, hogy mi van a lábuk között, milyen a seggük lyuka vagy milyen piszok gyűlik a lábujjuk között. A franciák mindenről nagyon sokat tudnak, és még a fejüket is jól ismerik. S ezért talán valamennyiünknél többet tudnak arról, hogy mi az összefüggés a személyes és a közös között. Hogy az angolok miért tudták, és azután hirtelen miért akarták Viktória királynő alatt váratlanul elfelejteni, elfojtani, eltüntetni, titokban tartani, s miért tudják mégis bármikor előszedni a régi tudásukat, nem tudom.

Arról beszélsz az ÉS-beli cikkedben, hogy a Nyugat erkölcsi értékei szétzilálódtak. Ugyanakkor azt mondod, mégiscsak kellene lennie valamiféle közös erkölcsi mértéknek vagy mércének.

Ezt a realitás kikényszeríti. Kelet-Timoron vagy Koszovóban már ki is kényszerítette, és a továbbiakban egyre mélyebben fogja kikényszeríteni. Ez nem annak a kérdése, hogy én ezt jónak tartom vagy rossznak, ez a tendencia. Jelen pillanatban az emberi együttélés mintája a nyugati világ, mert ott nincsenek háborúk. Ebbe a zónába Magyarország nem számít bele, még jó ideig nem is fog beleszámítani. Ha vitás kérdéseim vannak, és azt megpróbálom tárgyalásokon megoldani, akkor az úgy indul, hogy definiáljuk a fogalmainkat. Megvizsgáljuk, hogy ki, milyen fogalom alatt, mit ért. Egyeztetjük. Egyes fogalmakat sikerül egyeztetni, másokat nem. Vitatkozunk róla, hogy mely fogalom alatt mi érthető és mi nem érthető. Mi mihez tartozik, és mi mihez biztosan nem. Ezt a munkát filozófusok szokták elvégezni, néha rosszul, akkor ki kell őket igazítani. De egy rendesen működő demokráciában egy idő után a módszerrel együtt megjelenik a köznyelvben az érvelés. A jogászok az ellenőrzött fogalmakkal jogot alkotnak. Bíróságokhoz fordulhatok, amelyek vagy precedensek vagy törvények és szerződések alapján eldöntik, kinek van igaza. Fellebbezhetek, ma elmehetek már Strasbourgba, tehát átléphetem a nemzeti határokat. Ez is globalizáció, elindult a jogok európai és világméretű harmonizációja. Ehhez megint csak világos, sokféleképpen egyeztetett fogalmak kellenek. Olyan fogalmak, amelyeket a határok másik oldalán is ugyanúgy értenek. Nagyon sok embert kell a föld hátán eltartani anélkül, hogy ezek megállás nélkül egymásnak esnének és kiirtanák egymást. Ha nem az emberirtás a megoldás, akkor a beszélgetés, a kommunikáció. A kommunikációnak immár adottak a világot átfogó eszközei. Ugyanakkor vannak államok, melyek egyrészt jó sok számítógépet kívánnak, másrészt ellenfeleiket hosszú, nagy késekkel szeretnék legyilkolni. Lehetőleg hasba szeretnék őket szúrni, onnan fölfelé rántani a késeket, föltépni a hasfalat, és a beleket szépen kiontani. Azt mondják, hogy ezt meg kell érteni, mert ez a nemzeti tradícióikhoz tartozik, s mindenki, aki az ölés primér élvezetét el szeretné venni tőlük, az imperialista és maga a gonosz. Emellett persze nagyon szeretnének kereskedni. Csakhogy ez így nem megy. Azért sem megy, mert a számítógépen a belek nem mutatnak jól. A világméretű kereskedelmet nem a jóság vagy a gonoszság tartja fenn, hanem a föld hátán élő sok ember. Furcsa módon nemcsak a szomszéd szaporodik, én is szaporodom, mindenki szaporodik, és ezek mind ennivalót, meg számítógépet akarnak. Lehet, hogy mindez a nagy, ronda, fehér ember térhódítása és imperializmusa, hiszen maga a számítógép is nehezen elképzelhető Platón meg Arisztotelész nélkül, de akkor valaki mutasson egy másik, hasonlóan dinamikusan működő civilizációt. Teljesen egyértelmű, hogy ez bizony hatalmi kérdés, ha tetszik, az európai kultúra botrányos, öngyilkos expanzionizmusa. De a realitás sajnos úgy néz ki, hogy aki birtokolni óhajtja ennek a civilizációnak a kitüntetett eszközeit, azt maguk az eszközök nem engedik vissza a kőkorszakba. Világméretű kommunikációval nem lehet kirekesztést törvényesíteni. A világméretű kommunikáció nem egyeztethető a fundamentalizmusokhoz szükséges szelektív alapszerkezettel.

Akkor jön Fukuyama és történelem vége?

Ellenkezőleg. A történelem éppen akkor kezdett ismét nagy munkába, amikor Fukuyama boldogan megállapította, hogy vége van. A nyugati világnak az volt a reménye, hogy izolált formában létrehozhatja a saját örök békéjét. Nagy kőfalakat kívánt magának, amelyek a gazdagságát megvédhetik. De a szocialista rendszerek összeomlása ennek végleg betett. A szélrózsa minden irányából rátörtek, szét akarják cincálni. Máshogy ez a világ e pillanatban, meg az elkövetkezendőkben nem működtethető, mint világméretű kommunikációval. Az emberek többségét hihetetlenül vonzza a nyugati világ technikai fejlettsége. Engem például nem vonz, de az emberek többsége lelkesedik a különböző szerkezetekért, amelyek mennek, zúgnak, zörögnek, valamit emésztenek és kiköpnek. Ha pedig minden kínai akar magának egyetlen ilyet, akkor hihetetlen mennyiségű szemét áll elő. Azzal a szeméttel valamit kezdeni kell, mert

különben a tengerek, meg a folyók még jobban elszennyeződnek. A globalizációnak ezek a halmazati következményei nem kerülhetők meg. Ebből viszont logikusan a diskurzus, és nem az öldöklés következik. Illetve, ha öldöklés következik, az visszaveti a kőkorszakba az egész társadalmat. Senki nem úszhatja meg. Helyi öldöklés, amelynek a tágabb környezetre ne lenne azonnal negatív hatása, ma már nem nagyon elképzelhető.

Csak nem túl egyszerű ez. Hogyan lehet arról konszenzusra jutni, hogy viselhet-e csadort egy francia iskolában az a kislány, akinek a vallása ezt kívánja. Vagy hogy egy amerikai példát mondjak, tolerálja-e az amerikai jogrendszer azt, hogy az Amish gyereknek otthon van a helye és nem szabad elrontani az iskolában. Miközben az amerikai jog meg azt mondja, hogy a gyereknek 16 éves koráig kötelező iskolába járnia.

Igen, csak akkor már a problémának egy egész másik szintjéről beszélünk. Akkor azt kérdezzük, vajon a demokrácia az egyetlen lehetséges szisztéma-e, amely az emberek többségét boldogítja. Ezt ma sokan kérdezik, s nemcsak a fundamentalisták. Egyelőre én nem látok a horizonton egy másikat, amelyik jobban boldogítaná, bár a demokrácia pozitív és negatív határai kétségtelenül kirajzolódnak. Azok a negatív határai, amelyeken túl az életkörülmények békés alapokon való rendezése már nem lehetséges. De vannak pozitív határai is, amelyek szintén nem átléphetők. A szabad vallásgyakorlás, az egyenlőség és a testvériség elvéből természetesen következik, hogy az iskolában mindazoknak szabad csadort hordani, akik csadort hordanak. Csakhogy azoknak, akik nem hordanak csadort, mert vallási jelképeikkel vagy éppen ateizmusukkal nem terhelik a másikat, egy pillanat alatt megoldhatatlanná válik a csadortól az életük. De említhetted volna a német állami iskolákban kitett feszületek ügyét is. Amit Bajorországban szabad, azt Észak-Rajna-Westfáliában nem szabad, mert ott úgy gondolják, hogy a kereszt a falon esetleg másokat sért. Egy reformátust arra kötelezni, hogy egész nap feszületet nézzen, az egyenesen vallásgyalázás. Másfelől a vallás magánügy, nem az állam ügye, s ezért állami iskola falán ennek a jelképnek nincs helye. S hogy most kinek van igaza, ezek a demokrácia olyan nyitott kérdései, amelyek nem veszélyeztetik ugyan a demokráciát, de pozitív módon megmutatják, hogy hol vannak a demokratikus megegyezések határai. Azt mutatják, hogy a toleranciának valahol határt kéne szabni, mert a határtalan engedékenység magát a demokratikus működést veszélyezteti, de nem lehet. Ha ellenben mindenkinek igaza van, ha mindenki azt csinálhatja, amit ő helyesnek vagy üdvözítőnek vél, akkor a rendezettségből átomlunk a káoszba. Ha a nyugati világ nem lenne oly erős, már régen káoszba süllyedt volna, és a mi káoszunk még mélyebbre rántaná. Egyelőre elég erős ahhoz, hogy kanalizálja azokat az individuális szabadság-törekvéseket, amelyek természetesen benne foglaltatnak a francia forradalom univerzális eszméiben.

Az alkotmányos értékek általad is elképzelt harmonizációja nyilván sokkal nehezebb. Günther Grass is egy újfajta barbarizmusról beszél. A Nyugatnak nem csak a csador, tehát a multikulturalizmus az egyetlen problémája, saját unikultúrájával is vannak ilyen értékbeli problémái.

Jobban el kell távolodni, hogy erről beszélni tudjunk. A világban kialakult egy mértékadó minta, az amerikai minta, az american way of life, mert ott több mint száz éve nem háborúztak egymással az emberek. Többször a határán álltak, hogy leöldössék egymást, de mégsem tették, utat találtak a kiegyenlítődéshez. Például eltörölték azokat a törvényeket, miszerint fekete nem utazhat ugyanabban a vasúti kupéban, amelyben fehér utazik, de szociálisan nagyon nagy feszültségek maradtak. Ez a világ azért mértékadó, mert az emberek, az államok a feszültségeiket egyezségekben, jogi formulák segítségével tudják oldani. Nem mindenben, nem megoldani, de valamiben, és oldani. A szabadság eszméje összetartja ezeket a megegyezéseket. Van egy közös nevező, amit megtaláltak, s tekintettel a világtörténelem eddigi menetére, ez tényleg nagy ötlet. Európa nyugati felén az ötlet valamennyire szintén működik – csak valamennyire, mert ugye a baszkok, a skótok és a walesiek kisebbségi jogait nem biztosítják, ezeket a jogokat a törvény szintjén is csak most kezdik elismerni. Minden államnak megvannak a sötét foltjai. Európa olyan hely, ahol valamennyien lényegesen mást mutatunk, mint amilyenek vagyunk. Az egyes nemzetek hátsó udvarában és faliszekrényeiben lényegesen több a csontváz, mint amennyit bevall önmagának. Európában a béke állapotára vonatkozó verbális készség jóval jelentékenyebb, mint a béke gyakorlata. Az európai egyesülésről elhangzó verbális nyilatkozatok és az európai integráció folyamata között is óriási a különbség. Ahhoz, hogy európai integrációra valóban sor kerüljön, Tony Blairnek például meg kéne oldania az egész ír problémát. A folyamat ugyanakkor feltartóztathatatlan. Ha Párizsban vitakérdéssé válik, hogy szabad-e iskolába járni csadorban, akkor ugyanazok a franciák nem mondhatják, hogy nem

érdekli őket, miként gyilkolják le a szerbek az albánokat vagy az albánok miként űzik el a szerbeket. Hosszú távon nincsen más választás, mint az európai integráció. A globalizáció és a világméretű kommunikáció körülményei között nincsen alternatívája. De legalább olyan hosszú és kemény folyamat lesz, mint amilyen az amerikai polgárháború volt.

Isaiah Berlin is azt mondja a 2000-ben nemrég megjelent interjújában, hogy olyan nagyok az erkölcsi különbözőségek, amik már majdnem reménytelenné teszik a harmonizációt. Kissé olyan ez, mint Huntington véleménye, hogy a civilizációk kibékíthetetlenek, ellentétesek egymással és ebből nem lehet konszenzusra jutni. Ugyanakkor például Jürgen Habermas és Charles Taylor – más-más indokkal – derűlátóbbak a konszenzus esélyeit illetően.

Úgy gondolom, hogy ezek nem azért kibékíthetetlen ellentétek, mintha olyan nagyok lennének a problémák az emberek között. Az emberek között nincsenek áthidalhatatlan ellentétek. Az emberek egyszerűen szeretnek ölni, illetve ezzel a késztetésükkel nem tudnak mit kezdeni. Én még nem próbáltam, de ölni valószínűleg nagyon jó. Erről természetesen nagyon kevesen beszélnek nyilvánosan. Az emberek szeretik egymást rossz helyzetbe hozni, szeretik egymást rossz helyzetben látni, szeretik egymást megölni. Nadine Gordimernek talán igaza van, amikor egyik esszéjében leírja a szörnyű mondatot: az egyetlen dolog, ami megnyugtatja az embereket, az a gyilkolás. Vannak egész korszakok, amikor kéjjel ölnek, s egyszerűen nem veszik észre, hogy mit műveltek. Nincsen rá semmiféle reflexiójuk. A szerbek a mai napig nem veszik tudomásul, hogy tízéves módszeres gyilkolás után valahogy le kéne állniuk. Átkozzák az ellenséges nagyvilágot. A németek sokáig nem vették észre, aztán hirtelen észrevették, de nem morális megfontolások miatt, hanem azért, mert hihetetlenül nagy volt a számla, amit a világ benyújtott nekik. Polcz Alaine leírja, hogy a német katona ugyan nem erőszakol, de jóval nagyobb benne a hideg ölési kedv, mint az orosz katonában, aki megerőszakol. Lehetséges, hogy a világ középpontja nem a szeretet, hanem a gyilkosság. Az ördög és a világ sötétsége. Mégis úgy gondolom, hogy az elmémet nem csalhatom meg. Nem hagyhatom cserben az eszemet. Az agyam tartalmaival nem tudok belenyugodni abba, hogy ez így van, hogy a világ ilyen, holott racionális reményeim teljes értelmetlenségét és kilátástalanságát is jól átláthatom. A gyilkolás és a harácsolás a káoszban elfér, de nem vezet senkit sehová és senkihez.

Jó, csak sajnos a dolog nem ilyen egyszerű. Azt mondod, hogy vegyük elő a fogalmainkat és próbáljuk azokat az eszünkkel használni. Vegyük elő például a szabadság fogalmát. Éppen Benjamin Constant írja le, hogy a modernek és a régiek szabadság-fogalma ég és föld. Nem ismerik egymást, a kettő nem közelíthető egymáshoz.

Na jó, de ki ígérte meg kinek a világtörténelemben, hogy ennek a nagy és megszakíthatatlan egyeztetési folyamatnak van kezdete és van vége? Ilyen ígéret nincsen. Senki nem ígért nekünk egy olyan világot, ahol minden pillanatban biztosak lehetünk valamiben. Egy olyan értelmes világ viszont nagyon is lehetséges, vagy legalábbis lehetségesebb, ahol egy adott körön belül mindig megbeszéljük, hogy mi az erkölcsi mérce.

Ez a közös világerkölcs meg tud-e lenni hit nélkül, vagy Karamazov sorsára jut?

A hit mindennap kudarcot vall. Számomra ebben a kérdésben Avilai Szent Teréz a legvilágosabb, amikor azt mondja, ő törekszik a hitre, amivel azt mondja, hogy még soha nem érte el. Arra nem tudok válaszolni, hogy van-e hit, vagy hit nélkül lehetséges-e az erkölcs. Erre nem tudok válaszolni. De van bennem egy törekvés, amiről nem tudok lemondani. Világképemnek kétségtelenül van egy középpontja, ma ezt a középpontot nem nevezném Istennek. Ennek sok oka van, de akár annak is nevezhető. Az egészből csak az a tanulság, hogy ez a törekvés sok embert jellemez, még több embert jellemez titokban. Gondolkodnak, de kétségbeesetten látják, hogy az örökös gondolkodásuknak sincsen más eredménye. Olyan emberek, akik ezzel a szónak semmilyen értelmében nem lépnek a nyilvánosság elé, nem mennek templomba vasárnap, nem áldoznak, nem vesznek úrvacsorát, vagy szombaton nem... Mit kell szombaton csinálni? Nem, fordítva, mit nem szabad szombaton csinálni. A problémát inkább abban látom, amikor valaki, aki hitre törekedett, hirtelen meg is találja. Nincsen biztosíték. Az egyetlen biztosíték, ha kicsavarom a körtét. Bizonyára a felvilágosodásból – helyesebben a korai kereszténységből, a zsidóság vallási meggyőződéséből – származik a messianisztikus elképzelés, hogy ennek a törekvésnek van vége. Nincs vége. Mint ahogy a halál a születéssel kezdődik. Samuel Beckettnek igaza van, az anyák lovagló ülésben szülnek a sírokon. Borzalmas, rettenetes felismerés. De nincsen más. Minden napot a kudarcok tömegével fejezek be, és minden reggel föl kell mérnem előző napi kudarcaimat. Egyetlen merő törekvésnek kell lennem, és az is vagyok.